

С. А. Леп'яко
(Чернівець)

ТРАХТЕМИРІВ І КОЗАЦЬКА РЕФОРМА СТЕФАНА БАТОРІЯ

Серед пам'ятних місць Черкащини, пов'язаних з козацтвом, особливе місце належить Трахтемирову. Ця назва якось губиться поряд з назвами таких козацьких центрів, як Чигирин, Черкаси, Канів. Однак губиться незаслужено і, можливо, тому, що свого часу був «загублений», неодноразово руйнований, врешті-решт, затоплений сам Трахтемирів.

Між тим, саме Трахтемирову належить право називатись першою козацькою столицею, або, якщо вживати більш зважену наукову термінологію, першим офіційно визнаним осередком козацтва. І вже за ним маємо розташувати такі козацькі резиденції, як Чигирин, Батурин, Глухів. Чи випадково Трахтемирів заслужив таку честь? На з'ясуванні цього питання варто зупинитись окремо, тим більше, що нині робляться спроби повернути його з небуття.

Як відомо, перші згадки про козацтво відносяться до кінця XV ст. Вони прямо вказують на території формування козацтва — Східне Поділля і Південну Київщину (Канів, Черкаси, Переяслав). Трахтемирів же вперше згадується значно пізніше і поза контекстом козацтва. Свідчення про нього знаходимо в описі Канівського замку 1552 року. Опис подає сумну картину становища Південної Київщини в умовах постійної татарської небезпеки. Села навколо Канева невеликі. Їхні офіційні мешканці насправді «зимують і літують при замку», тобто у Канєві, і лише обробляють поля навколо власних сіл.

І тут випадає у вічі перша особливість Трахтемирова. Тільки щодо трахтемирівців немає згадки, що вони живуть у Канєві. Михайло Грушевський вважав, що ревізор просто упустив такий запис. Однак, і про це мова йтиме далі, видається, що ревізор був точним. А це означає, що Трахтемирів був єдиним селищем на Канівщині, у якому, незважаючи на татарську небезпеку, населення мешкало постійно. У Трахтемирові офіційно проживало всього дев'ять сімей. Це родини Якіма Отамана, Івашка Отамановича, Макара, Павла, Власка Опанасовича, Семенця Катуніна, Гната, Івана Кононовича, Мацькова. Якщо виходити із загальноприйнятих способів підрахунку населення того часу (рахувати, що в родинах було принаймні по шість чоловік), то кількість мешканців Трахтемирова складала біля п'ятидесяти чоловік.

Опис подає також дані про приналежність Трахтемирова. Свого часу він знаходився в руках черкаського і канівського старости Остафія Дашкевича. Після його смерті село було передане Печерському (Миколи Пустинського?) монастирю, а потім повернулось у державну власність («у руки господарские ку замку»). Маємо згадку і про «церкву Зарубську Трахтемирівську». Щодо монастиря, то ситуація з ним не зовсім ясна. Адже в одному місці згадується, що село належало Печерському, а в іншому — Миколи-Пустинському монастирю. Незрозуміло також, чи належала зарубська церква котромусь із цих монастирів, чи вона існувала окремо і була осередком самостійного монастиря. Тобто, тут залишається широке поле для припущень. Але, у будь-якому випадку, для нас важливим є те, що Трахтемирів був найпівденнішим на Придніпров'ї місцем, тісно пов'язаним із церковним життям.

Ще одна особливість Трахтемирова — приналежність йому угодів на віддаленій від нього річці Самарі («а на низу устьи Самары к тому Телехътемирову уходъ на бобры, на рыбу, на мясо»). Це вже можна сприймати не просто як натяк, а як пряму вказівку на зв'язок Трахтемирова з козацтвом. Адже в середині XVI ст. козацтво, у значній мірі, виростало з уходницьких промислів у степах і на степових річках. А Самара вважалась найбагатшою серед степових річок і пізніше входила до території Війська Запорозького. Трахтемировці, як власники угодів на Самарі, якимось чином мали регулювати свої стосунки з прийшлими уходниками, тобто знаходитись у постійному контакті з ними. Отже, перед нами опосередковано вимальовується логічний ряд: Трахтемирів — уходи на Самарі — козацтво. Згадаємо також, що колишній власник Трахтемирова Остафій Дашкевич був одним із знаменитих «козакуючих» українських старост XVI ст. За козацькою літописною традицією він навіть називається серед перших козацьких гетьманів. А трахтемировці, власне, як і черкашани, і канівці, були козаками при цьому «гетьмані».

Поза описом залишилась ще одна особливість Трахтемирова, ніколи не згадувана і в історичній літературі, але далеко не другорядна. Мова йде про надзвичайно зручне, географічне розташування так званого Трахтемирівського кута. Це висока гориста місцевість, яку з трьох боків омиває Дніпро. Стрімкі кручі, глибокі яри і лісові хащі служили прекрасним прикриттям для місцевих жителів і всіх, хто шукав безпечного місця у неспокійному краї. Крім природи, цю місцевість захищали і

штучні укріплення — вали одного з найбільших городищ скіфської доби і залишки оборонних споруд давньоруського Заруба. І природа, і пращури зробили цей куточок Придніпров'я майже недосяжним для несподіваних наскоків татар. А церква (монастир) освячувала його і робила особливо притягальним місцем для населення прикордоння.

Поряд з цим, Трахтемирів знаходився між Києвом, з одного боку, і всіма південними придніпровськими містами (Переяславом, Каневом, Черкасами) та низовими уходами, з іншого. Він нібито замикав собою весь дніпровський низ. Виправляючись на промисли або повертаючись з них, уходники обов'язково пропливали повз Трахтемирів. Тут вони могли відпочити, зібратись із силами, при потребі підлікувати рани, а заодно і помолитись Богові. Мало приваблювало уходників і те, що, на відміну від названих міст-замків, у Трахтемирові не було державних урядовців. Тому тут можна було спокійно накопичувати, зберігати, перепродувати здобуте добро, а, можливо, і залишати знаряддя промислу до наступного сезону. Тут могли формуватись і самі уходницькі ватаги. Тобто, ця місцевість мала всі географічні передумови для перетворення в осідок вільного люду українського прикордоння, насамперед згадуваних у документах «козаків неосілих». А наявність добрих укріплень дає підстави розглядати Трахтемирів як один з прообразів Запорозької Січі.

У зв'язку з цими міркуваннями раптова поява Трахтемирова в контексті козацької реформи Стефана Баторія вже не виглядає такою випадковою. У 1578 році, у грамоті, присвяченій впорядкуванню козацтва, Трахтемирів з монастирем надавався у власність козацькому війську. Монастир мав виконувати роль шпиталю для німечинських козаків. У традиційному феодальному суспільстві привілеї монархів часто мали підтверджувальний характер, тобто фіксували уже усталений стан речей. Тому можна досить впевнено твердити, що вказівка на призначення монастиря є лише свідченням його дійсної ролі.

Відомо, що готуючи набір козацького війська, Стефан Баторій надіслав на Придніпров'я свого дворянина Янчі Бегера. Той мав з'ясувати ситуацію на місцях і знайти рішення, взаємоприйнятні як для уряду, так і для козацтва, бодай для його верхівки. Очевидно, що одним із результатів такої розвідки стало і уявлення особливого значення Трахтемирова для уже вкоріненого на цих землях козацтва. Щоб здобути прихильність козаків і не понести при цьому особливих витрат, ініціатори козацької

реформи і вирішили узаконити приналежність Трахтемирова низовому товариству. Можливо, що це рішення було ініційоване провідниками козацтва. У будь-якому випадку, це було вигідним для козаків. Адже вони діставали узаконену земельну власність у зручному місці на дніпровському шляху. Про розміри надання в грамоті не мовиться нічого. Очевидно, мова йшла про весь згаданий Трахтемирівський кут, тим більше, що монастир знаходився за декілька кілометрів від самого Трахтемирова. Користуючись же повним незнанням варшавськими урядовцями земель Придніпров'я, козацтво могло трактувати територію надання ще більш широко.

Офіційне призначення Трахтемирова аж ніяк не заперечувало його неофіційні ролі. Пізніші сучасники відзначали роль Трахтемирова як військово-політичного осередку козацтва, їхнього збірного пункту, місцезнаходження арсеналу та ін.

Надання Трахтемирова козацтву було чи не єдиним реальним кроком уряду назустріч козацтву. І тому воно набрало символічного значення. Не випадково Михайло Грушевський вважав, що саме завдяки цьому кроку, козацька реформа Стефана Баторія стала важливою віхою в історії українського козацтва. Подальша доля Трахтемирова була нерозривно пов'язаною з козацтвом. У критичні моменти боротьба козацтва за свої права і вільності була і боротьбою за Трахтемирів. Зростання потужності козацтва у першій половині XVII ст. піднесло і значення Трахтемирова. Вершиною політичного життя Трахтемирова була доба Петра Сагайдачного. А загибель козацтва на Правобережній Україні в часи Руїни привела і до занепаду Трахтемирова.